

Борис Черкас

ВІЙСЬКОВА СПРАВА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ ОЧИМА ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА

(Рецензія на: Maciej Franz "Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI - XVII wieku. Geneza i character". - Toruń, 2002. - 255 s.)

З початку 90-х рр. ХХ ст. національна історична наука переживає бурхливий розвиток. Однією з найбільш суттєвих складових цього явища є вивчення козаччини. В цій ситуації природним є інтерес вітчизняних вчених до розробок даної проблеми за кордоном, особливо в країнах, до складу яких входили українські землі з кінця ХV ст.¹

У 2002 р. в Польщі було опубліковано працю Мацея Франза "Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI - XVII wieku. Geneza i character". Як тема, задекларована у назві, так і схвальна рецензія відомого у Польщі та за її межами вченого - доктора наук, професора Кшиштофа Піткевича, подана в кінці книги, спонукають взяти роботу і негайно її прочитати. І треба віддати належне автору - праця дійсно цікава. Монографія містить 255 сторінок і складається зі вступу, чотирьох розділів, закінчення і бібліографії (використані джерела і література). Цікавими є пояснення автора щодо обраної теми: оскільки козаччина постала у війні, то і дослідження історії війська допоможе зрозуміти козаччину як таку (С. 7). Специфікою праці Мацея Франза є те, що він досліджує історію козацького війська в контексті європейської і азійської систем. Взагалі, перший розділ присвячений не козацтву, а огляду мілітарної сили сусідніх країн: Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Османської імперії, Кримського ханату, Молдавії, Румунії, Угорщини (Семигороддя) і загальному огляду історії війська в Європі у ХVІ-ХVІІ ст. Таким чином, робота може стати в пригоді дослідникам з військової історії даного історичного періоду. Зрозуміло, що найкраще враження від праці можна отримати, тільки ознайомившись з нею особисто, але все ж ми беремо на себе сміливість дати оцінку окремим частинам дослідження.

Перше, що впадає в око, це великий обсяг польської історіографії. Плюс цього в тому, що читач має змогу побачити ступінь дослідження козаччини в польській науці. В той же час джерельний матеріал представлений, на жаль, обмежено - тільки вже опубліковане. Архівних матеріалів немає, що, як для великого часового проміжку дослідження, так і специфіки тематики, не може бути задовільним. Та й опубліковані джерела використані не в повній мірі. Наприклад, відсутні такі важливі для історії українського козацтва збірки документів, як *Acta Tomisiana*, *Archiwum Jana Zamojskiego*, збірки документів Литовської Метрики. Але найбільш, як на наш погляд, слабким місцем роботи є недостатня обізнаність автора, з огляду на використані праці в української історіографії, адже мова йде саме про українські землі й українське козацтво. Тим більше, що в українському козакознавстві є чимало статей і монографій,² які стали б автору у пригоді. А так він часто змушений вихоплювати з досить великих часових проміжків окремі факти і будувати на цьому власні гіпотези. Наприклад, на сторінці 88 в посиланні 21 польський дослідник цитує з хроніки М.Бельського інформацію за 1568 р. про литовських козаків на чолі з Бірулею і припускає, що мова йде про татарських козаків. В той же час, С. Леп'явко у своїй монографії спеціально дослідив походження Бірулі і його вояків і впевнено довів, що основу загону склали саме українські козаки, а вже в ході боїв їх ряди поповнювалися з числа місцевого, переважно білоруського, населення³. Або в абзацах, присвячених Січам, шановний Мацей Франз пише, що Базавлуцька Січ існувала з 1594 р. по 1709 р. Але ж, згідно українських досліджень, вона перестала існувати у 1638 р.⁴ З 1639 по 1652 рр. існувала Микитинська Січ⁵. А вже з 1652 по 1709 р. центром запорожців була Чортомлицька Січ⁶. На жаль, такі неточності не рідкість в роботі. Те ж стосується джерел. На початку (с. 7) автор звертає увагу на велику кількість легенд про козацтво і в той же час ігнорує джерела - літописи і документи, які вийшли з козацького середовища⁷. Внаслідок цього дослідження є дещо однобічним, тим більше, що польські джерела інформації, на яких базується праця, часто з'являлися в часи конфронтації між урядом Речі Посполитої і козаками, а, отже, носять упереджений характер. Особливо це стосується моральних якостей козаків, які виступають такими собі дикунами, грабіж-

никами і хронічними алкоголіками: "...козаки нереєстрові, котрі жили з грабежу і морських походів...", "...козаки під час морських виправ зберігали цілкову тверезість від алкогольних напоїв, що було рідким винятком в їх житті" (виділено нами. - Б. Ч.). При описі козацьких виправ на морі автор яскраво описує, як козаки грабували, що, до речі, було типовим явищем в тогочасному світі, і в той же час не звертає уваги на значення, яке мали ці походи для тогочасної політики: розгром турецьких ескадр, знищення трапезундського арсеналу у 1616 р., спалення османських міст-фортець, звільнення невільників, руйнування морських комунікацій турків (наприклад, під час Хотинської війни 1621 р. козаки в червні розгромили османську ескадру в 150 кораблів, а наприкінці серпня запорозькі чайки з'явилися біля Стамбула)⁸ і перешкоджання торгівлі Порти з Персією, Кавказом і Месопотамією (через Трапезунд і вздовж південного узбережжя Чорного моря), Молдавією, Кримським ханатом тощо. Чимало неточностей зустрічається при описі конкретних подій. Наприклад, в розділі, присвяченому козацьким реєстрам, автор стверджує (с. 102), що першою спробою його складання був 1540 р. Але ж ще у 1524 р. Криштоф Кмітич і Семен Полозович за королівським наказом у Києві наwerbували козаків. Наприкінці того ж року під впливом козацьких успіхів в боротьбі проти кримців Сигізмунд I запропонував литовським урядовцям, щоправда, безрезультатно, ідею козацької реформи⁹. Що ж стосується саме реєстру, то перша достеменна згадка щодо його існування відноситься до 1560 року,¹⁰ а не 1569, як пише польський дослідник (с. 103). Або в описі Львівської облоги 1648 р. автор стверджує, що козаки зазнали невдач (с. 219), бо місцеві укріплення виявилися для них занадто потужними (с. 123), при цьому чомусь ігноруючи факт успішного штурму українськими вояками верхнього замку і небажання Б. Хмельницького захопити і розорити столицю Галичини¹¹.

Треба віддати належне Мацею Франзу в намаганні якнайкритичніше і максимально повно дослідити саме військову історію. Тому читачі можуть бути впевнені - в книзі вони знайдуть чимало цікавої інформації. Хоча більшість гіпотез, тверджень і висновків автора, як на нашу думку, є дискусійними. Так, польський дослідник, загалом схвалюючи козацькі способи ведення походів, битв і війн і вказуючи

на їх оригінальність, наголошує, що всі козацькі досягнення у військовій справі відбулися завдяки запозиченням, в першу чергу, від польських вояків (с. 168-170). Не заперечуючи цього факту, все ж хотілося б зауважити, що основу козацького військового мистецтва становили місцеві, українські традиції. Натомість складається враження, що козацтво, регіон розселення якого становили переважно Київщина і Східне Поділля, добре знало, як діяв під Обертином у 1531 р. Ян Гарновський, і в той же час залишалося необізнаним з військовою системою, розвинутою на теренах, де воно виникло і розвивалось. Системою, носіями, а часто і творцями, якої були такі полководці, як Остафій Дашкович, Андрій Немирович, Філон Кміта, князі Острозькі, Вишневецькі, Глинські, Ружинські та чимало інших представників української шляхти. Твердження автора, що козацька піхота спочатку виникла під впливом польського воєнного мистецтва, а з часів Стефана Баторія реорганізована на зразок угорської, не підкріплено ніякими посиланнями на конкретне джерело, що, на жаль, часто зустрічається в тексті. Автор забуває, що до 1569 р. т.з. "козацькі терени" перебували у складі Великого князівства Литовського, військова організація якого все ж відрізнялася від польської. Реформа ж Баторія - це всього на всього чергова спроба підпорядкування українського козацтва центральному уряду без будь-яких серйозних змін його внутрішньої воєнної системи.¹²

Підсумовуючи сказане, треба зазначити, що рецензована робота є помітною подією у висвітленні військової історії українського козацтва. Недивлячись на висловлені критичні зауваження, монографія Мацея Франза буде цікавою не тільки для науковців, які займаються дослідженням козащини, а й для широкого кола читачів.

¹ На сьогоденній момент в українській історіографії домінує думка, що нижньою межею козацької доби є остання декада XV ст.

² Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996; Його ж Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561-1591). - Чернігів, 1999; Степанков В.С., Сідак В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (нариси). - К., 1994; Степанков В.С., Смолій В.А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К., 1995; Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьке козацтво. - Дніпропетровськ, 1990 р.; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. - Дніпропетровськ, 1996. - Т. 1; Тис-

- Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. - Львів, 1994; Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст. - К. - Запоріжжя, 1998; Полководці Війська Запорозького. - К., 1998; Алекберли М.А. Хотинская война 1621. - Черновцы, 1957; Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани запорозької Січі. - К., 1993; Костомаров М. Історичні монографії. - Т. II-III. Богдан Хмельницький. - Тернопіль, 1888; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - К., 1954., та інші.
- ³ Леп'явко С. Українське козацтво в міжнародних відносинах... - В даному разі йдеться про Семена Бірулю (С. 21-25, 27, 29, 91, 164; про Гаврила Бірулю див. с. 91, 94, 95).
- ⁴ Щербак В. Базавлуцька Січ (1593-1638рр.) // Козацькі Січі... - С.45 - 64.
- ⁵ Чухліб Т. Микитинська Січ (1639-1652рр.) // Козацькі Січі... - С. 65 - 85.
- ⁶ Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В. Чортомлицька Січ // Козацькі Січі... - С. 86-108.
- ⁷ Літопис Самовидця - К., 1971; Величко С. Літопис. - К., 1991. - Т. 1-2; Грабянка Г. Літопись Григория Грабянки. - К., 1854; Документи Богдана Хмельницького. - К., 1961; Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657рр. - К., 1998.
- ⁸ Алекберли М.А. Указ. Соч. - С. 74.
- ⁹ Документы Московского Архива Министерства Юстиции. - Т. 1. - М., 1897. - С. 523.
- ¹⁰ Леп'явко С. Українське козацтво.... - С. 25.
- ¹¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький - К., 1995. - С. 166-169 (Хоча, при ознайомленні з тими подіями складається враження, що справжніми переможцями були князь Ярема Вишневецький і Остророг, які зібрали на оборону Львова 900 тис. злотих, а потім, кинувши місто на призволяще, від'їхали з грошима до Польщі (С. 166).
- ¹² Леп'явко С. Українське козацтво.... - С. 82 - 90.